

Історія дитинства – новий напрямок соціальної історії України

На тлі домінуючих тенденцій іноземної соціогуманітарної наукової сфери обґруntовується необхідність уважного історичного дослідження соціокультурного феномену дитинства задля розуміння особливостей розвитку українського суспільства в минулому, на сучасному етапі та у перспективі.

Ключові слова: історія, історіографія, діти, дитинство, соціокультурний феномен, суспільство.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у соціогуманітарній науковій сфері відбулася широкомасштабна епістемологічна реконфігурація. Вона визначається, насамперед, тим, що впродовж останніх шести десятиріч в науці відбулися докорінні зміни, які дали підставу вести мову про новий, постнекласичний етап її розвитку. Для нього притаманні наступні риси: зміна характеру наукової діяльності, зумовлена революцією у засобах одержання і зберігання знань на основі комп’ютеризації науки; поширення міждисциплінарних досліджень і комплексних дослідницьких програм; підвищення значення економічних та соціально-політичних факторів та цілей; зміна самого об’єкту – відкриття систем, що саморозвиваються; включення аксіологічних факторів до складу пояснюючих пропозицій; використання у природознавстві методів гуманітарних наук, зокрема, принципу історичної реконструкції. В результаті у сучасній науці помітно позначилися «орієнтації на людину» як у методах дослідження, так і у зовнішньому загальнокультурному та філософському осяганні. Наведені ознаки виокремив відомий російський філософ В. С. Стьопін, наголосивши: «постнекласичний тип наукової раціональності розширює поле рефлексії над діяльністю. Він враховує співвіднесеність одержаних знань про об’єкт не тільки з особливістю засобів та операцій діяльності, але й із ціннісно-цільовими структурами. Причому есплікується зв’язок внутрішньонаукових цілей із позанауковими, соціальними цінностями і цілями» [1, с.633]. Додамо, що в наш час також відбувається розширення пізнавально-предметного поля, зокрема, в історичних дослідженнях, звернення до тих сюжетів та явищ, які раніше вважалися малозначущими або просто ігнорувалися науковцями, на разі мова про історію дитинства.

Один із таких науковців, хто дав поштовх до її розвитку, американський історик і психолог Л. Демоз вказував, що серйозна історія впродовж три-валого часу зосереджувалася на подіях публічного, а не приватного життя: «Істориків дуже займала гомінка пісочниця історії, де споруджувалися чарівні замки і влаштовувалися чудові битви, але вони повністю ігнорували те, що відбувалося у будинках навколо цього ігрового майданчика. Ми ж, замість того, аби шукати причини сьогоднішніх подій у пісочних битвах минулого,

переймемося питанням, як покоління батьків та дітей створювали між собою те, що у подальшому було розіграним на арені публічного життя»[2]. А його співітчизник психоаналітик Е. Еріксон одного разу справедливо зазначив: в історичних, соціологічних та інших гуманітарних працях ми майже не знайдемо навіть згадування про те, що всі народи, усі люди є вихідцями із дитячої [3]. Цього дослідника цікавило в першу чергу те, як «вихідці із дитячої», ставши дорослими людьми, здатні впливати на хід історії людства. Якщо сучасне гуманітарне знання визнає саме дитинство за відправну точку життєвого шляху тієї чи іншої людини, фундамент людської біографії, то чому не розглядати його вплив на біографію, тобто історію усього народу? Адже такий підхід сприяв би розв'язанню найглибших соціальних загадок і культурних протиріч у його еволюції. За умов більшого дозволеного обсягу статті можна було б пояснити, як «фундамент» впливає на те, що Росія ніколи не стане заможною країною для власного населення, на спалах революцій в Африці взимку – навесні 2011 року, або преференції В. Януковичу на президентських виборах в Україні 2010 р. Не впадаючи в ретроспективний детермінізм, при аналізі тієї чи іншої соціальної системи слід намагатися зрозуміти, чому у тій чи іншій точці біfurкації на її історичному шляху перемогла певна альтернатива. Звичайно, кожне явище або подія в історії є наслідком взаємодії багатьох факторів. Але серед них – і той, що від чисельності дітей у конкретному суспільстві, від умов, за яких відбувається їхня соціалізація, на які цінності вони орієнтовані, залежить майбутнє цього суспільства. Також не можна заперечувати, що в історії кожного народу відбуваються риси національного характеру або менталітету, що також закладаються у дитинстві. Тобто для осягання культурного генокоду, на якому відбувається самовідтворення спільноти, важливо розібратися у тому, як вона сприймає і виховує своїх дітей, оскільки це впливає на всі інші її макро-соціальні характеристики. Дитинство – це феномен, без якого соціокультурне ціле у його історичному розвиткові уявити неможливо. Пізнання дитинства не можна відокремити від історії народу, оскільки воно є частиною його способу існування та культури. При чому мають місце постійні взаємовпливи: спільнота формує дитинство, а дитячий досвід впливає на соціальну поведінку (майбутніх) дорослих. Таким чином творення щілісної картини історії того чи іншого народу неможливе без історії дитинства, бо суспільство неспроможне зрозуміти себе, не пізнавши того «фундаменту», який на нього постійно впливає, і не здатне зрозуміти дитинство, не знаючи історії і особливостей «дорослої» культури, яка, в свою чергу, впливає на «фундамент». Кількаразове повторення слова «фундамент» виступає в якості метафори, сенс якої: дитинство є невід'ємною частиною соціальної структури суспільства.

Актуальність теми зумовлюється тим, що в наш час дитинство є однією із найважливіших суспільно-політичних складових у формуванні громадянського суспільства, людського потенціалу і конкурентоспроможності країни у майбутньому. Нині у розвинених країнах світу питання майбутньої конкурентоспроможності обговорюється не тільки в плані економічного розвитку. Головним питанням стає ставлення суспільства до дітей – майбутнього нації, а це великою мірою залежить від того, які якості та цінності їм прищеплюються і як розвиваються, даючи ті чи інші результати.

Не просто дати визначення дитинству через його множинність. Передусім це універсальна фаза людського розвитку, етап у житті людини від народження до набуття повної соціальної зрілості, тобто період становлення дитини повноцінним членом суспільства. Варто акцентувати на тому, що вікові межі дитинства складно окреслити, оскільки ані у певних спільнот у різні часи, ані у сучасних соціогуманітарних наук чіткого визначення немає. У давнину

у східних народів вік дитини визначався не від народження, а від моменту зачаття. В наш час виникають соціальні практики, які визнають дитину або із моменту зачаття, або трохи пізніше – з моменту її формування у череві матері. Закінчення ж дитинства – настання юності – пов’язувалося із статевим визріванням і набуттям нових соціальних ролей. В Україні «парубкування» і «дівування», тобто вступ до молодіжної громади починався у 14 – 18 років в залежності від регіону проживання. На сучасному етапі за Конвенцією ООН про права дитини від 1989 р. «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше» [4,с.1]. В Україні, як відомо, молода людина одержує паспорт у 16 років.

Поняттям «дитинство» також визначаються психо-фізіологічний стан, відмінний від «доросlostі», соціальний статус (з колом прав і обов’язків, притаманних цьому періоду життя, з набором доступних для нього видів і форм діяльності), демографічна група населення – сукупність дітей різного віку, які складають «додорослий» контингент суспільства. Але найголовніше для історика це те, що дитинство являє собою складний соціокультурний феномен, соціальний конструкт, утворені якого взаємодіють дорослі, діти, соціум (сім’я, община, школа, дитячі і дорослі організації, держава). До нього включені матеріальні і нематеріальні компоненти, при чому у різні часи він має неоднаковий зміст, що визначається усією системою суспільних зв’язків на різних рівнях. Російський дослідник Є. М. Рибінський вважає: «Дитинство можна розглядати як сукупність індивідів на особливій стадії життєвого циклу від народження до повноліття, що постійно оновлюється, і водночас – як динамічне соціальне явище, що будується на особливих суспільних зв’язках, на відносинах, спрямованість яких визначається поступовим розгортанням становища дитини як об’єкта виховання і одночасно як суб’єкта суспільного життя» [5]. А його співвітчизниця С. Н. Щеглова визначає дитинство «як особливе соціальне утворення – сукупність об’єктів, подій, процесів, соціальних інститутів і соціальних практик по відношенню до дітей, висловлених у діях та мові. Дитинство формується і підтримується суспільством, а також постійно відновлюється у процесі життєдіяльності дітей, які інтегруються у соціум. Дитинство – елемент суспільства, що активно трансформується і зазнає впливу множини факторів та умов» [6,с.177].

Оскільки феномен дитинства відноситься до категорії складних і багатомірних явищ, він досліджується різними науками: педіатрією, психологією, педагогікою, антропологією, філософією, соціологією, юриспруденцією, демографією, культурологією, етнографією, історією, – кожна з яких має власні уявлення та підходи до проблеми. Водночас дитинство є предметом міждисциплінарного аналізу, а широкий міждисциплінарний синтез представляється вельми корисним для дослідження історії дитинства, оскільки суміжні соціальні та гуманітарні дисципліни надають більше можливостей для історичної інтерпретації дитинства. Тенденція міждисциплінарної кооперації історії із іншими соціогуманітарними дисциплінами у вивчені людини і суспільства одержала свій розвиток впродовж другої половини минулого століття в річищі «нового історичного мислення», ініційованого відомою школою «Анналів». Зазначена тенденція виступає свідченням інтегральних процесів, які посилюються у сучасній науковій сфері, а сама історія з її новітніми методологічними орієнтаціями все більше перетворюється на міждисциплінарну наукову галузь. З одного боку, відбувається інтеграція результатів досліджень різних наук про людину (дитину), з іншого – «історичний поворот» у розвиткові самих соціогуманітарних дисциплін. Особливо слід підкреслити

продуктивність об'єднання зусиль історії та соціології. В свій час видатний французький соціолог Д.Е. Дюркгейм писав: «Ми (соціологи – Т. О.) допомагаємо виявленню самої причинності в історії, коли переконуємо історика вийти за межі його звичайної перспективи, зазирнути за рамки обраної для дослідження специфічної країни або періоду і зайнятися загальними питаннями, поставленими тими специфічними фактами, які він спостерігає. Але, як тільки історія починає порівнювати, її стає неможливо відрізняти від соціології. І навпаки, соціологія не тільки не може обйтися без історії, але насправді потребує істориків, які можуть бути соціологами... ці дві дисципліни мають природну тенденцію до зближення...» [7, с.55]. Одним із проявів такого зближення можна вважати соціальну історію, якій таку велику увагу приділяла школа «Анналів». Її адепти вважали, що елементи макроструктур соціальної реальності виникають із рутинної практики повсякденного життя і наголошували на важливості поєднання мікро- і макро- досліджень. У світлі вище сказаного зрозуміле співвідношення історії дитинства та «загальної» історії.

Найвідоміший російський дослідник соціології, етнографії та історії дитинства І. С. Кон звернув увагу на те, що в соціальній історії співіснують два полюси – соціологічний та психологічний. Соціологічна історія родини, дитинства та виховання тяжіють головним чином до вивчення об'єктивних, соціально-структурних та демографічних аспектів проблеми. А психологічна історія – до суб'єктивних аспектів – емоційного клімату взаємин дітей і дорослих, специфіки дитячих та юнацьких цінностей [8, с.156]. У 1990-х рр. до історичної соціальності було включено культурні аспекти, таким чином нова соціальна історія перетворилася на соціокультурну історію, що не могло не відбитися на історії дитинства.

Про дитинство писало чимало мислителів минулого. У працях Платона, Аристотеля, Августина, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса, Л. Фейєрбаха містяться глибокі роздуми про сутність дитинства. Культурні сенси та цінності дитинства досліджувалися у працях Р. Тейлора, А. Камю, Ж.-П. Сартра, Е. Фромма, Й. Хейзинги, Х. Ортега-і-Гассета, З. Фрейда та інших. Однак проблематика дитинства не користувалася популярністю в академічних колах. Дитина як об'єкт педагогічних зусиль дорослого світу – ось типове уявлення про дитинство впродовж століть практично у всіх народів, не дивлячись на відмінності культур. Тільки у Новий час почала розвиватися ідея самоцінності дитинства. Поява в середині XIX ст. педіатрії, а наприкінці століття психоаналізу змусили по-новому поглянути на проблеми початку біографії кожної людини. У ХХ ст. відбулося усвідомлення дитинства як глобальної філософсько-культурологічної проблеми, що має неабияке значення для розуміння особливостей людини і людності. Важливого значення набула поява праці французького дослідника Ф. Ар'єса «Дитина і родинне життя за Старого Режimu», що вийшла у 1960 р. [9]. Він першим показав, що дитинство є не просто фазою людського розвитку, а складним феноменом, із неоднаковим у різні часи соціальним і культурним змістом. Було також показано необхідність поєднання об'єктивних статистичних даних із історико-культурними та психологічними. Від цього моменту веде свій відлік історія дитинства на Заході, розвиваючись в різних напрямках в міру того, як все нові дослідження висвітлювали численні аспекти цієї складної проблеми.

У своїй книзі Ф. Ар'єс зробив висновок про відсутність в Європі сентиментів по відношенню до дітей у середні віки та ранній Новий час. За висновками дослідника, важливою віхою у змінюванні ставлення до дітей стало лише XVII ст. Своїм негативним висновком про дитинство минулого він запустив у історичне співтовариство і широку публіку так звану «чорну

легенду», яку підтримали інші, зокрема, американський історик і психолог Л. Демоз, який у своїх працях [10;11] дійшов висновку, що любові по відношенню до дітей у давні часи не існувало, виявив експлуатацію та жорстоке поводження з неповнолітніми аж до новітніх часів. У 1970-х рр. Ж. Фландрен, Е. Шортер, Л. Стоун, Е. Бадінтер та інші в руслі «чорної легенди» намагалися виявити ключові складові сучасного дитинства. Такими вони назвали закриту нуклеарну сім'ю, яка виникла паралельно із афективним індивідуалізмом, що дозволяв здійснювати особистий вибір шлюбних партнерів і вилився у зростаючу любов між членами такої сім'ї, зокрема, до дітей. Було встановлено, що вільна ринкова економіка, ринкова економіка та інші соціальні фактори, такі як можливість для великої кількості людей залишити сільські общини, де вони залежали від родини і сусідів, і поїхати до міст, де вони були економічно незалежні, і там одружитися за власним вибором, – все це стало важливими стимулами до формування закритої нуклеарної сім'ї. У 1980-х рр. історики сфокусувалися на інших джерелах, зокрема, на щоденниках і листуванні, і видали інші результати, що виступило основою виникнення «білої легенди». А. Макферлей, Л. Поллок, Дж. Босуел, Ш. Шахар та інші доводили, що економічні умови, такі як шлюб за попередньою домовленістю, і демографічні фактори, такі як висока дитяча смертність, менше впливали на міру любові у стосунках батьків та дітей, ніж про те заявляли представники «чорної легенди». На початку 1990-х рр. дебати між істориками обох напрямків, здавалося, зайшли у глухий кут, оскільки не могли прийти до загального висновку, що охоплював би дитинство і у сільській, і у міській місцевостях у всіх економічних та соціальних стратах і для усіх релігійних груп. Але ситуація почала прояснюватися після того, як історики – Л. Хаас, Б. Робертс, І. Краусман Бен-Амос, П. Гріффітс та інші – почали досліджувати окремі практики виховання дітей, вивчати дрібніші соціальні групи, використовувати географічний підхід та експериментувати із новими інтерпретаціями. Прикладом останнього може бути висновок стосовно вирядження дітей на заробітки у ранньому дитинстві: не знак байдужості, а засіб навчання та підготовки до доросlostі. Шляхом вивчення більш дрібних і гомогенних груп із відповідним економічним, соціальним, релігійним та географічним тлом історики виводили надійніші висновки і менш огульні твердження. Таким чином історія дитинства давніх часів уявляється ані «чорною», ані «білою», а десь посередині, ймовірно, «світло-сірою». Тобто батьки завжди виявляли турботу про своїх дітей, придаючи увагу їхньому здоров'ю, вихованню, думали про їх майбутнє, проте міра усього цього була різною. З іншого боку, дитинство завжди сповнене суперечностей, поєднувало свіtlі і темні сторони. Таким воно залишається і у ХХ – на початку ХХІ ст.

У іноземній історіографії налічується не одна сотня публікацій, присвячених різним проблемам історії дитинства. Зростання дослідницького інтересу до цієї тематики спостерігається у наших найближчих сусідів, зокрема, в Росії. Проте в Україні нова історична субдисципліна – історія дитинства – по суті відсутня. Те, що надруковано, відноситься здебільшого до психології, педагогіки та етнографії. Стосовно останньої можна сказати, що накопичено значний матеріал. Це відбився у публікаціях З. Кузелі, М. Грушевського, А. Онищука, М. Дерлиці, Б. Лепкого, М. Сумцова, Н. Заглади, Г. Довженок, В. Борисенко, Н. Гаврилюка, Є. Сявавко, М. Стельмаховича, О. Кісі, О. Боряк, І. Щербак, І. Ігнатенко, А. Забловського, Р. Чмеліка та багатьох інших дослідників. Дозволений обсяг даної розвідки не дає змоги навести детальні бібліографічні посилання. Однак не можна не згадати вихід друком першого тому історико-етнологічного проекту «Народна культура українців: життєвий цикл людини»,

присвяченого дитинству і здійсненого завдяки зусиллям провідних сучасних українських науковців під керівництвом М. Гримич [12]. Це є зібрання близьких етнологічних студій, які можна вважати важливими фрагментами у складній мозаїці історії дитинства. Взагалі, окрім елементів останньої наявні у будь-яких хороших працях із соціальної історії, історії сім'ї, культури та побуту, а також в історичних біографіях. Проте ці відомості мають фрагментарний характер, а всеохоплююче висвітлення історії дитинства в Україні ще чекає своєї реалізації. У здійсненні такого дослідження треба уникати традиційного для української історіографії романтизму із творенням міфів, що може декому здатися кощунством. Проте прикладом серйозного наукового підходу є розвідка О. Кісі, присвячена деконструкції міфів стосовно материнства та дитинства в українській традиції [13].

Історія дитинства і за кордоном, і в Україні – молода галузь, в якій поки що залишається величезна кількість питань. У 1985 р. американські вчені Н. Р. Хайнер і Дж. Хоулс запропонували п'ять основних питань, які, за їхньою думкою, мали б спрямовувати дослідження з історії дитинства, а також слугувати рамковою конструкцією для оцінки праць у цій сфері [14]. Ці питання показують, що історія дитинства має розглядати його набагато ширше, ніж соціальний конструкт або ідеологію. Отже:

1. Які умови формували розвиток дітей? Це питання являє інтерес для соціальних та демографічних істориків з їхніми дослідженнями соціальних індикаторів, що визначали тривалість, охват і насиченість дитинства як стадії життя, структури, в яких діти проживають, природу і моделі відносин, які зустрічаються у цих структурах.

2. Якими були соціальні, культурні і психологічні функції дітей? Дітям, як і членам всіх інших соціальних груп приписуються ролі у суспільстві та культурі – ролі явні і ті, які маються на увазі. Діти – це частина більшої системи, яка висуває до них вимоги і формує їхню поведінку вельми чітким способом, в чому належить розібратися історикам.

3. Як ставилися дорослі до дітей та дитинству? У певному сенсі для історика це може здатися простим питанням, адже дорослі залишили об'ємні пам'ятки свого відношення до дітей. Однак треба бути уважним, аби не змішувати настанови та риторику із реальною поведінкою. І все ж знання того, що дорослі думали про дітей, якими були їхні очікування стосовно дітей – важливі складові у творенні історії дитинства.

4. Яким був суб'єктивний досвід перебування дитиною у минулому? Це є дуже складним питанням для істориків, оскільки діти, особливо маленькі, залишили обмаль пам'яток свого досвіду. Проте за наявністю емпатії, уяви й уваги до свідоцтв можна добитися важливих прозрінь у суб'єктивних світах дітей, адже без цього історія дитинства не буде повною.

5. Як діти впливали на дорослих і один на одного? Оскільки дітям належало мало влади, історики часто вважають, що більша частина впливу у відносинах між батьками і дітьми йшла в одному напрямку – від дорослого до дитини. Однак усі людські відносини, навіть найбільш ієрархічні, невідворотно є обопільними і динамічними. Хоча у дітей формально завжди мало влади, проте вони мають великий вплив на практично всі аспекти функціонування суспільства і культури. І ці шляхи є дуже різноманітними, причому різноманітність значно зросла впродовж останніх кількох десятків років.

Усі ці питання самі по собі є вельми складними; джерела історичного дослідження часом обмежені або взагалі недоступні; історія – наука динамічна і постійно підкидає все нові й нові «виклики». На теперішній час перед українською історичною галуззю таким «викликом» можна вважати необ-

хідність уважного дослідження історії дитинства, що сприятиме складанню повнішої картини минулого і чіткішого уявлення перспектив розвитку усього суспільства.

Список використаних джерел

1. Степин В.С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция /Вячеслав Семенович Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.
2. Демоз Л. Психоистория /Ллойд Демоз / Пер. с англ. А.В. Шкуратов. – Ростов н/Д : Феникс, 2000. – 509с.
3. Эриксон Э. Детство и общество /Эрик Эриксон/ Пер. [с англ.] и науч. ред. А. А. Алексеев. – СПб.: Летний сад, 2000. – 416 с.
4. Конвенція про права дитини (Конвенцію ратифіковано Постановою ВР N 789-ХII (789-12) від 27.02.91 – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021
5. Рыбинский Е. М. Детство как социальный феномен /Е. М. Рыбинский. – М.: ДОМ. 1998. – 108 с.
6. Щеглова С. Н. Трансформация детства в современном российском обществе и императивы развития государственной политики в интересах детей /С. Н. Щеглова //Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т. 2. – № 2. – С. 175 – 188.
7. Цит. Миронов Б. Н. Социология и историческая социология: взгляд историка / Борис Николаевич Миронов //Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 55-62.
8. Кон И. С. Детство как социальный феномен /Игорь Семенович Кон //Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т. 2. – № 2. – С. 151 – 175.
9. Арье Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке /Филипп Арье. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 419 с.
10. DeMause L. (1975). The New psychohistory /Lloyd DeMause. – New York: Psychohistory Press.– Демоз Л. Психоистория /Ллойд Демоз. – Ростов на Дону: Феникс, 2000. – 509 с.
11. DeMause L. (1995 pbk). The History of Childhood / Lloyd DeMause. – Northvale, New Jersey: Jason Aronson. – 450 р.
12. Народна культура українців: життєвий цикл людини. – Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура /Під ред. М. Громич. – К.: Дуліби, 2008. – 400 с.
13. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа /Оксана Кись //Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история – М.: Российская политическая энциклопедия, 2003, с.156–172.
14. Roberts B. B. History of Childhood / B. B. Roberts, N. R. Hiner, J. M. Harwes –<http://www.faqs.org/childhood/Gr-Im/History-of-Childhood.html>

Орлова Т.В. Історія дитинства – новий напрямок соціальної історії України

На фоне доминирующих тенденций иностранной социогуманитарной научной сферы обосновывается необходимость внимательного исторического исследования социокультурного феномена детства ради осмыслиения особенностей развития украинского общества в прошлом, на современном этапе и в перспективе.

Ключевые слова: история, историография, дети, детство, социокультурный феномен, общество.

Orlova, T.V. History of Childhood – the new direction of social history of Ukraine

At the background of predominant trends in foreign sociohumanitarian studies argumentated is the importance of careful historical research in the sociocultural phenomenon of childhood for the benefit of comprehending the specifics of Ukrainian society's development in the past, at the present stage and in perspective.

Keywords: history, historiography, children, childhood, sociocultural phenomenon, society.